

Жанрава-стылёвыя дамінанты “Шляхціца Завальні” Яна Баршчэўскага

Ян Баршчэўскі — беларуска-польскі пісьменнік першай паловы XIX стагоддзя, наш зямляк, родам з Расоншчыны. Самы знакаміты яго твор — “Шляхціц Завальня”, які выдаваўся ў 1844-1846 гг. у Пецярбурзе. Па задуме аўтара кніга павінна была складацца з шасці тамоў, аднак свет пабачылі толькі чатыры тамы. Такім чынам, апошні том выйшаў сто пяцьдзесят гадоў таму назад, і мы маем справу з юбілеем кнігі.

“Шляхціц Завальня” быў напісаны на польскай мове, зместам жа і духам сваім гэта беларускі твор, бо ў ім адбілася светаадчуванне беларуса, яго нацыянальны характар. Ян Баршчэўскі так тлумачыў выбар мовы: “Не кожны чытач зразумее польскую мову, дык гэтыя народныя апавяданні, якія пачуў я з вуснаў простага люду, вырашыў /наколькі змагу/ у даслоўным перакладзе напісаць па-польску” [1, с.26]. У часы Баршчэўскага беларускасць і польскасць выступалі ў ролі жанрава-стылёвых разнавіднасцей народнасці і літаратурнасці.

Кнігу Я. Баршчэўскага нярэдка параўноўваюць з “Тысяча і адной ноччу”, з “Дэкамеронам” Бакачыю, з “Вечарамі на хутары каля Дзіканькі” Гогаля па наяўнасці групы апавяданняў, слухачамі якіх з’яўляюцца адны і тыя ж героі. У дадзеным выпадку — аматар цікавых гісторый шляхціц Завальня і яго пляменнік Ян. Нягледзячы на некаторае кампазіцыйнае падабенства з названымі творамі сусветнай літаратуры, кніга нашага земляка — з’ява арыгінальная.

“Шляхціц Завальня” — твор вельмі складаны ў кампазіцыйным, жанравым і стылёвым плане. Кніга пачыналася з прадмовы “Колькі слоў ад аўтара” і “Нарыса паўночнай Беларусі”, далей чаргаваліся раздзелы з элементамі аўтарскай характарыстыкі персанажаў /“Шляхціц Завальня”, “Рыбак Родзька”, “Кавалёва Аўгіня”, “Сляпы Францішак”, “Цыган Базыль”/, этнаграфічна-бытавыя раздзелы /“Полацак”, “Куцця”, “Госці ў доме Завальні”, “Вечар перад Новым годам”/, аўтарскія адступленні /“Успаміны пра наведанне роднага краю”, “Думкі самотніка”/ і так званыя фантастычныя апавяданні. Нават простае пералічэнне ўказвае на спецыфіку мастацкай формы кнігі, прычым, кожны з названых жанраў узяты праявікам не ў “дыстыляваным” выглядзе, а з істотнымі аўтарскімі дапаўненнямі.

“Нарыс паўночнай Беларусі” — гэта свайго роду запеў, у ім пазначаецца тэма даследавання нацыянальнага характару беларуса, “чалавечых сэрцаў і характараў”. Нарыс складаецца з праявічнай часткі мастацка-інфармацыйнага характару /там апісваліся прыродна-кліматычныя ўмовы паўночнай Беларусі, народныя паданні пра Магілу Княжа, Купальскае свята, разрыў- і пералёт-траву, вясельны абрад, згадваліся міфалагічныя бажкі, характарызаваліся беларускія народныя песні/ і невялікай вершаванай лірычнай часткі, прасякнутаю любоўю да роднага краю. Твор сінтэза-

ваў рысы навуковага і мастацкага пазнання рэчаіснасці, вызначаўся выразнасцю патрыятычнай пазіцыі пісьменніка.

За “Нарысам паўночнай Беларусі” ішло ўласна мастацкае расказванне. Усе яго часткі аб’ядноўваліся скразным сюжэтам: знаходжанне Янкі ў доме яго дзядзькі Завальні. Скразны сюжэт у твораў аморфны, але разам з тым кожнае фантастычнае апавяданне мела свой лакальны сюжэт, што некалькі ажыўляла агульнае дзеянне ў творы. У “Шляхціцы Завальні” знітоўваліся ў адно цэлае этнаграфічна-бытавыя, фантастычныя і лірычныя планы. Этнаграфічна-бытавая плынь — гэта фон, на якім нараджаюцца пачуцці і разважанні апавядальніка і адбываюцца незвычайныя падзеі.

Я.Баршчэўскі арганічна ўводзіў у мастацкую тканіну твора этнаграфічныя замалёўкі: апісанне Купалля, падрыхтоўкі да Калядаў, куцці, апісанне павер’яў, народных прыкмет, напояў, страў.

Этнаграфічна-бытавыя дэталі служылі бясспрэчным доказам набліжэння літаратуры таго перыяду да нацыянальнай глебы. Аўтар дэталёва выпісаў быт патрыярхальнай шляхты ў асобе Завальні, Марагоўскага, Сівохі, Латышэвіча, але быў далёкі ад яе ідэалізацыі. Яркія малюнкi жыцця дробнага шляхецтва, паказ светаадчування і звычаяў гэтай сацыяльнай групы надавалі кнізе Баршчэўскага рысы літаратурна-гістарычнага помніка нораваў і звычаяў першай паловы XIX стагоддзя. На старонках гэтага твора адлюстроўвалася таксама і жыццё сялянства з яго амаль пастаяннымі спадарожнікамі — бяспраўем і голадам. Публіцыстычныя ноткі ўрываўліся ў аўтарскае апавяданне тады, калі ён закранаў праблему прыгонніцтва, пыхлівасці панства, росту індывідуалізму і эгаізму ў сучасным яму грамадстве.

Аўтарскія адступленні ў бессюжэтных замалёўках настальгічнага і патрыятычнага характару, (па стылю яны як апісальныя, так і лірычныя), найчасцей вытрыманыя ў форме маналогу. Характэрны ў гэтых адносінах наступны ўрывак: “Травеньскія ночы радзімых ваколіц! Мілей мне было сустракаць захад сонца на беразе Нешчарды, не параўнаеш самую вытанчаную музыку з пшчотным і чароўным спевам салаўёў і самотным голасам зязюль. Дзікія лясы мілей за пышныя паркі! Шум вашых галін акунае мяне ў роздум, у засені вячыстых дрэў заўсёды адчуваў я нейкія неразгаданыя таямніцы прыроды. У народных апавяданнях сустракаў пачуццё і праўду, адчуваў у іх мудрасць і малітвы народа, мілей гэта ў сто разоў, чым халодныя забаўкі ў багатых салонах” [1, с.170]. Калі пачуцці пісьменніка дасягаюць высокага напалу, то праявітая мова зусім натуральна выцясняецца вершаванай, як у раздзелах “Полацак”, “Таварыш у падарожжы”. Лірычны, суб’ектыўны пачатак надзвычай адчувальны ў кнізе Баршчэўскага-рамантыка.

Большую частку “Шляхціца Завальні” складаюць так званыя фантастычныя апавяданні. Услед за аўтарам твор Яна Баршчэўскага літаратурнаразнаўцы называюць кнігай фантастычных апавяданняў. Безумоўна, жанравая сістэма твораў не вычэрпваецца фантастычнымі апавяданнямі, аднак свая логіка ў жанравым вызначэнні ёсць, бо ў колькасных адносінах апавяданні з элементамі фантастыкі ў кнізе пераважаюць.

“Шляхціц Завальня” — твор рамантычны. У літаратуры эпохі рамантызму фантастыка займала асаблівае месца. Мастацкі напрамак, што правазвясціў магутнасць творчай асобы, надаваў фантастыцы вялікае значэнне. Ён выбраў, як пісаў нямецкі рамантык Э.Т.А. Гофман у “Крошцы Цахесе”,

пана Фантазуса сваім сааўтарам. Фантастыка — гэта спецыфічная форма мастацкага адлюстравання, дзе на аснове рэальных уяўленняў ствараецца лагічна несумяшчальная з імі карціна свету. Спалучэнне казачнага і бытавога, містычнага і рацыянальнага ў творах рамантыкаў было спосабам эстэтычнага пазнання рэчаіснасці і чалавека.

Рэальнае і фантастычнае — гэта апорныя пункты мастацкага свету Я.Баршчэўскага, структурныя моманты яго твора, мастацкія апазіцыі. Мяжа паміж рэальным і фантастычным даволі хісткая: у паўсядзённае існаванне персанажаў нярэдка ўмешваюцца сілы, якім прыпісваюцца надзвычайныя якасці, назіраецца прамое “ўключэнне” фантастыкі ў сюжэт, найперш гэта персаніфікацыя варажай чалавеку сілы, напрыклад, Белая Сарока — гэта злы сацыяльны дух; страшныя метамарфозы, калі чараўніца ператвараецца ў сароку, каб шкодзіць людзям, а потым — у звычайную вясковую жанчыну. Часта празаік выкарыстоўваў прынцып паралелізму фантастычнага і рэальнага, як у апавяданні “Валасы, якія крычаць на галаве”.

Жан-Поль Рыхтэр лічыў удалым фантастычным вобразам такі: “Няхай цуд ляціць не як дзённая і не як начная птушка, а як матылёк на змярканні” [2, с.77], калі мяжа паміж рэальным і фантастычным невыразная. У апавяданнях “Зухаватыя ўчынкi”, “Радзімы знак на вуснах” такая тэндэнцыя адлюстравання відавочная. Дарэчы, яе потым прытрымліваліся ў XX стагоддзі такія беларускія пісьменнікі, як М.Гарэцкі /раннія апавяданні/, В.Ластоўскі /“Лабірынты”/, У. Караткевіч /“Дзікае паляванне караля Стаха”, “Чорны замак Альшанскі”/.

Фантастыка ў Я.Баршчэўскага — сродак абагульнення жыццёвых з’яў, сімвалізацыі настрояў і перажыванняў празаіка.

Эстэтыка рамантызму патрабавала апоры на гістарычнае мінулае народа, яго легенды, паданні, песні. Фальклор даў адчувальны імпульс мастацкай дзейнасці пісьменніка, але Я.Баршчэўскі адмовіўся ад стылізацыі сваіх апавяданняў пад жанры вуснай народнай творчасці. Р.Падбярэскі ў сваім вядомым артыкуле “Беларусь і Ян Баршчэўскі” заўважыў: “У гэтых апавяданнях /.../ толькі адно ядро належыць простаму народу, увесь малянак — фантазія аўтара, сатканая на аснове нацыянальных колераў” [1, с.355]. Сапраўды, паданні, народныя звычаі, песні з мэтай паэтычна-інфарматыўнай уводзяцца ў адпавяданні. Так, у “Зухаватых учынках” прыводзіцца паданне пра “Камень Зміёвы” /той, хто асмеліцца там пераначаваць, атрымае незлічоныя скарбы/; у “Валасах, якія крычаць на галаве” ўпамінаецца павер’е пра тое, што чалавек, што перасадзіў дуб, нядоўга пражыве на свеце; у “Зухаватыя учынкi” ўключаецца тэкст вясельнай сірочай песні; падзейная аснова твора магла ўтрымліваць схему народнага падання, як у “Ваўкалаку”.

Генетычна фантастычныя апавяданні пісьменніка блізкія да казак, аднак Я.Баршчэўскі бытавымі і этнаграфічнымі падрабязнасцямі, адлюстраваннем унутранага стану персанажаў, пастаноўкай адвечных філасофскіх, маральна-этычных, сацыяльных праблем “узрываў” традыцыйныя формы.

У польскай літаратуры перыяду рамантызму папулярным быў жанр гавэнды — невялікага эпічнага твора з займальным сюжэтам, дзе пра падзеі расказвалася ад імені ўдзельніка ці сведкі падзей або таго, хто чуў пра падзеі ад сведкі. Баршчэўскі нядрэнна ведаў сучасную яму польскую літаратуру, магчыма, адсюль пэўнае кампазіцыйнае падабенства фантастыч-

ных апавяданняў і гавэндаў, выкарыстанне прыёма апавядання ў апавяданні, дзе пра падзеі распавядае іх сведка ці ўдзельнік.

Фантастычныя апавяданні — гэта ўніверсальнае аўтарскае вызначэнне жанру сюжэтных твораў у кнізе. Беларускія літаратуразнаўцы часта тэрмін “фантастычныя апавяданні” замяняюць паняццем “фантастычныя навелы” з-за дынамічнасці сюжэтаў твораў, нечаканасці іх фіналу, хаця тэрміны “апавяданне” і “наVELа” ўжываюцца зараз як сінанімічныя. Фантастычныя апавяданні пражэіка часам называюць літаратурнымі казкамі, але ў нацыянальным літаратуразнаўстве больш ужывальным застаецца вызначэнне жанру большасці сюжэтных твораў як фантастычных апавяданняў, бо казачны, фантастычны элемент у іх толькі аздабляе бытавы і этнаграфічны фон, але цалкам змест твора не ахоплівае.

Апавяданні Баршчэўскага філасофска-дыдактычнага плану. Павучальнасць была асабліва выразнай у творах першага тэма “Пра чарнакніжніка і цмока, што вылупіўся з яйка, знесенага пеўнем”, “Зухаватыя ўчынкi”, “Вужыная Карона”, “Ваўкалак”/, яна фармулявалася апавядальнікамі або адным з персанажаў, у творах з наступных тамоў мараль ужо вынікала з сюжэта.

Дыдактызм у “Шляхціцы Завальні” пераклікаўся са сваёй процілегласцю — лірызмам, быў сувязной стылёвай лініяй, што аб’ядноўвала ў адно цэлае нарыс, аўтарскія адступленні, апісальныя раздзелы, фантастычныя апавяданні.

Н.С.Перкін вобразна назваў “Шляхціца Завальню” энцыклапедыяй поглядаў і імкненняў Баршчэўскага [3]. Ідэйны змест твора трапна акрэслены даследчыкам, аднак жанр усёй кнігі вызначыць няпроста па прычыне ўскладненай тыпова рамантычнай архітэктонікі, можна толькі назваць дамінуючыя мастацкія формы — фантастычныя апавяданні, бытавыя замалёўкі, лірычныя адступленні /або лірычныя мініяцюры/. Стылёвы малюнак твора таксама складаны: пражэічная мова нярэдка мяжуе з вершаванай, лірызм пераплятаецца з дыдактызмам пры панаванні бытавой і фантастычнай плыні.

Жанравы і стылёвы паліфанізм кнігі “Шляхціц Завальня”, з аднаго боку, тлумачыцца асаблівасцямі эстэтыкі рамантызму. Агульнавядома, што рамантыкі выступалі супраць усялякіх канонаў, на іх думку, мастак не падпарадкоўваецца правілам, а сам стварае іх, таму ў эпоху рамантызму інтэнсіўна праводзіліся жанравыя і стылёвыя эксперыменты. З другога боку, шматфарбнасць жанравай і стылёвай палітры кнігі Я.Баршчэўскага — вынік паскоранага развіцця новай беларускай літаратуры, якая тады актыўна засвойвала іншанацыянальны мастацкі вопыт, адначасова абапіраючыся на трывалую фальклорную глебу.

ЛІТАРАТУРА

1. *Баршчэўскі Я.* Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях. Мн., 1990.
2. *Рихтер Жан Поль.* Приготовительная школа эстетики. М., 1981.
3. *Перкін Н.С.* Абсягі думкі. Мн., 1980.

S U M M A R Y

The paper deals with the stylistic and genre peculiarities of the work by Jan Barszczewski “Szlachcic Zawalnia” and determines its dominants.